

saadan. Og en vis Svaghed havde ogsaa de Konservative i Kongeriget for Tanken om en Personalunion, selv om det maaske ikke var Davids Standpunkt.

Muligvis kunde en saadan Ordning ogsaa være blevet Følgen af en Krig i 1858—59, men enten den var bragt til Veje paa den ene eller anden Maade, vilde den have rummet alle en Mellemtilstands uoverskuelige Farer; for kun én Ting kan man sige med Sikkerhed: En saadan Ordning var ikke blevet varig. Det vilde have været uholdbart for Danmark at staa i Unionsforhold til et Slesvig-Holsten, hvor det danske Mindretal blev forurettet, og den paagældende Tilstand vilde paa den anden Side have været en Halvhed, som Nationalbevægelsen i Tyskland aldrig havde affundet sig med, naar den først fik Luft under Vingerne. Og saa havde Udviklingsgangen naaet samme Punkt, som den naaede i 1864.

Naar Datidens Konservative kunde mene, at der var Vej frem i deres Politik, er Forklaringen, at de ikke forstod Nationalitetstankens Magt. De mente, at det alene drejede sig om forbigaaende Folkeforvildelser, og at *de* vilde lægge sig igen. Paa det Punkt var og blev de som Parti stærblinde. Harald Jørgensen mener, at »sjældent har vel, som i dette tilfælde, de herskende nationale og skandinaviske stemninger i den grad forblindet et helt folk« (S. 347). Men selv om man lader dette staa ved sit Værd, kan blinde nu engang ikke lede blinde.

De National-Liberales Politik slog fejl, men de forstod i hvert Fald én af Tidens stærkeste Folkebevægelser, og derfor var der, trods Nederlaget, alligevel Fremtid i deres Stræben; efter 1864 kom 1920. Harald Jørgensens Opfattelse har stadig paa underfuld Maade Rod i Samtidens og den nærmere Eftertids ufattelige Sammenløb af Venstre-Agitation og Helstatsforestillinger. Alt det har sin historiske Forklaring, men det er en Misforstaaelse at tro, at saadant er Historie.

Erik Møller.

Rich. Willerslev: Studier i dansk Industrihistorie 1850-1880. Kbh. 1952. 301 sider.

Hovedværket om dansk industrihistorie i 19. årh. er de to bind om perioden 1820—70, som Axel Nielsen udgav i 1944. De er fulde af viden og rige på synspunkter, men ikke lette at overskue, vigtige industrigrene er forbigået, og tiden efter ca. 1850 behandles temmelig summarisk. Kronologisk tager Richard

Willerslev i sin afhandling for doktorgraden fat, hvor Axel Nielsen altså på en måde slipper, og han vil have hovedlinierne frem. Det problem, han især ønsker at belyse, er »om der fandt et industrielt gennembrud sted i perioden mellem 1850 og 1880, hvornår og under hvilke former det fandt sted« (s. 236). Da han i denne henseende stadig har opmærksomheden fæstet på 1850erne og 1860erne, vil anmeldelsen fortrinsvis beskæftige sig med, hvad hans fremstilling viser om industrialiseringen i disse år¹.

Forf. søger pålidelige statistiske oplysninger og begynder med en kritisk behandling af folketællingerne og den på dem byggede erhvervsstatistik. Han finder med rette dette materiale mangelfuldt, men det har rigtignok været erkendt tidligere og mere almindeligt, end det fremgår af hans bemærkninger. Det er ikke rigtigt, at økonomers og historikers tro på pålideligheden af folketællingernes erhvervsstatistik først fik et grundskud ved dr. Skrubbeltangs undersøgelser over husmandstallene (s. 234). Som fremhævet af departementschef Cohn gør Statistisk Tabelværk gang på gang opmærksom på, hvor usikre erhvervsopgørelserne på grundlag af folketællingerne er, og allerede i tabelværket 1905 siges det, at tallene for stigningen i antallet af husmænd 1787—1801 ikke er rigtige². Hvad industrien angår, er det forlængst påpeget, at en stor del af tællingernes »daglejere« og »arbejdsmand« må være industriarbejdere, at mange kvindelige arbejdere må være anført på skemaerne udelukkende som forsørgede, og at selv tællingernes tal for »hovedpersoner« i et erhverv bør anvendes med forsigtighed³. Bogens behandling af folketællingerne har dog takket være oplysende eksempler en selvstændig værdi. Interessant er navnlig forf.s påvisning af, at der var mange flere faste almissenydere i 1850erne og 1860erne end opgivet på folketællingslisterne, skønt de sidste skulde afstemmes med fattigkommissionernes fortegnelser — et nyt vidnesbyrd om, at selv den statistik, der bliver til under medvirkning af lokale offentlige organer, kan være misvisende.

¹ Anmeldelsen er det andet officielle oppositionsindlæg ved bogens forsvar, med de ændringer og tilføjelser som recensensformen medfører. Enkelte steder er henvist til 1. officielle opponenter, departementschef Einar Cohns indlæg, nu trykt i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1953. Det indeholder meget værdifulde bidrag til dansk økonomisk historie 1855-75.

² Dr. Skrubbeltang gør selv opmærksom på dette og retter sin kritik udelukkende mod Falbe Hansens brug af husmandstallene, se *Husmand og Inderste* (1940), 63 ff.

³ Se bl. a. *Stat. Tabelværk* 3. r. XVIII, XXIV; *Danmarks Statistik* II (1887), især 478, 480, 482, 487; Henry Bruun: *Den faglige Arbejdsbevægelse* I (1938), 90, 117; G. Nørregaard: *Arbejdsforhold* (1943), 113f., 160f.; *Industriens Historie i Danmark* III, 1 (1944), 53.

Forf. kommer ligesom i sin tid Nyrop (og de embedsmænd, der foranledigede de gamle industritællinger) til det resultat, at en holdbar industristatistik må bygge på en opgørelse over industrivirksomhederne og deres arbejdsantal. Han gennemgår kritisk datidens industritællinger, især den utrykte tælling februar 1855, den af finansministeriet foranledigede tælling af fabrikker og »fabriksmæssig drevne håndværk« 1871—72, der i København og landdistrikterne fandt sted i sommeren 1872 (et sammendrag publiceret i Statistiske Meddelelser X, 1873, i nærværende anmeldelse betegnet som »industritællingen«), og den på indenrigsministeriets initiativ foretagne tælling af industri- og håndværksvirksomheder med lønnet medhjælp dec. 1872, af forf. kaldet erhvervstællingen; den trykte bearbejdelse af denne tælling (1874) belyser arbejdernes levevilkår, men kan ikke bruges til forf.s formål. Af de to sidste tællingers råmateriale udskiller forf. samtlige industrivirksomheder med 5 arbejdere og derover, idet han til industrien først og fremmest regner de virksomheder, der arbejder for et marked (s. 52), og altså medtager ikke blot fabrikker, men også forlagsindustri. Da det viser sig, at hver af de to tællinger foruden et fælles stof omfatter virksomheder, som den anden mangler, sammenarbejder han tællingerne, idet han lægger erhvervstællingen til grund og supplerer den ved hjælp af industritællingen og enkelte andre kilder. Resultatet bliver et kartotek, hvor hver virksomhed har sit kort med dens arbejdsantal og andre oplysninger af interesse. Dette materiale, der altså omfatter flere virksomheder med 5 arbejdere og derover end den trykte industritælling, er hovedgrundlaget for hele afhandlingen. På basis af det har forf. udarbejdet en interessant statistik over industriens geografiske placering 1872 og arbejdsantallet i forskellige industrigrene fordelt mellem mænd og kvinder i to aldersklasser samt børn.

Der kan indvendes et og andet mod denne undersøgelse. Man kan spørge, om den gensidige kontrol af arbejdsantallet 1871—72, som forf. s. 44 ff. foretager ved hjælp af de to sidste tællinger samt en meget ufuldstændig privat københavnsk tælling, har synderlig værdi, når disse tre tællinger kun undtagelsesvis kan anses for indbyrdes uafhængige (s. 41). Til støtte for, at 1855-tællingens arbejdsantal er »nogenlunde rigtigt angivet«, anføres i virkeligheden kun, at de af 7 brændevinsbrændere i København opgivne arbejdsantal og tallene på deres hos arbejdsgiveren boende tyende og medhjælpere efter folketællingen tilnærmelsesvis stemmer overens. Kontrolmaterialet er for lille til formålet og for specielt, idet brændevinsbrænderne på grund af beskatningen var

under særligt opsyn; ved at forudsætte, at brændevinsbrændernes arbejdere hovedsageligt boede hos dem, gør forf. sig iøvrigt skyldig i *petitio principii* (s. 20, 34, 39). At hans angreb på David for negativ indstilling til industristatistiske undersøgelser skyder over målet, blev fremhævet af departementschef Cohn, der henviste til de overordentlig vanskelige forhold, hvorunder statistikerne dengang arbejdede. I det hele vidner de to her omtalte kapitler dog om evne til at behandle tal, ikke ringe kritisk sans og en tiltalende utilbojelighed til skematisering, og den af forf. tilvejebragte nye industristatistik synes mig trods visse af ham selv fremhævede mangler at være det værdifuldeste resultat af hans arbejde.

Noget større betænkelighed vækker forf.s forsøg på ved hjælp af 1855-tællingen, sin egen nye statistik og for Københavns vedkommende den trykte industritælling 1882 at finde talmæssige udtryk for den industrielle udvikling. Han behandler 1855-tællingens materiale på samme måde som de to tællingers 1871—72, udelader af sin ny statistik for 1872 de virksomhedsgrene, som 1855-tællingen bevidst forbigik (i København 1872 ialt 62 virksomheder med ca. 3300 arbejdere), og finder for de øvrige københavnske industrier en stigning 1855—72 fra 188 virksomheder med ca. 4400 arbejdere til 355 virksomheder med ca. 12.400 arbejdere, tal der iflg. forf. viser »en industriel udvikling af aldeles overvældende karakter«; udenfor hovedstaden (med visse omegnskommuner) er der kun i enkelte større provinsbyer tale om »et industrielt gennembrud af en lignende styrke«, en tilsvarende »vældig industrialiseringsproces« (s. 65, 73, 78).

Det er værdifuldt, at forf. ved sin bearbejdelse af 1855-tællingen har givet os et holdepunkt for vurderingen af i hvert fald den københavnske industris størrelse mellem de trykte tællinger fra 1847 (i Rawerts Kongeriget Danmarks industrielle Forhold) og 1871—72. Hans sammenligning giver dog grund til visse anmærkninger. Han fremhæver s. 70, at hans nye statistik for 1872 må betragtes som sikrere (d. v. s. fuldstændigere) end 1855-tællingen. Han sigter måske her til tallene for provinsen (jfr. s. 63), men karakteristikken rammer formentlig også de københavnske tal. Mens forf. i sin nye statistik til en vis grad har kunnet kompensere de tilfældige, ikke tilsigtede udeladelser af enkelte virksomheder i hver af de senere tællinger, har han ikke anvist en sådan mulighed for 1855-tællingens vedkommende. Også af andre grunde er det vanskeligt at sammenligne tallene fra 1855 og 1872. Når man som forf. vil benytte arbejdertallene til belysning af industriens udvikling, må man i hvert fald gøre sig klart, at

beskæftigelsen afhænger af sæson og konjunkturer (jfr. s. 69), og at tællingen 1855 fandt sted i vinterens hjerte, mens forf.s statistik 1872 er sammensat af vinter- og sommertal; det er vel også et spørgsmål, om man ikke i slutningen af 1872 var nærmere en konjunkturbølges top end i begyndelsen af 1855. Af samme grunde må forf.s tal for væksten i bedrifternes gennemsnitsstørrelse tages med forbehold¹. Et andet problem er, om fabrikanternes opgivelser var lige korrekte på de to tidspunkter. Det siges 1843, at adskillige navnlig københavnske fabrikanter til tællingerne opgiver omfanget af deres bedrift mindre, end det i virkeligheden er (s. 31, jfr. 34), og især indtil næringsskatten i København ved loven af 1861 blev afløst af den kommunale indkomstskat på grundlag af selvangivelse, kan hensynet til beskatningen meget vel tænkes at have fået visse industridrivende til at opgive for små tal også for deres arbejdere. Et virkeligt kontrolmateriale for 1855-tællingens arbejdsantal har forf. som nævnt ikke præsteret. Endelig vil en betydelig misvisning kunne fremkomme, hvis han, som departementschef Cohn formodede, på grund af spørgeskemernes forskellige form har medtaget flere af de midlertidige arbejdere 1872 end 1855 og 1882, hvilket ikke sikkert fremgår af bogen; de midlertidige arbejdere udgjorde ved industritællingen 1871—72 ca. $\frac{1}{4}$ af det hele arbejdsantal. Den mulighed, at 1855-tællingen forbigår en del dengang eksisterende forlagsindustri, er forf. selv inde på (s. 66, 151).

Det er altså ikke så ligetil at sammenligne tallene fra 1855 og 1872, og de her anstillede rent foreløbige betragtninger kunde tyde på, at forskellen mellem de to år ikke er helt så stor, som man efter forf.s tal skulde tro. Når han til støtte for den antagelse, at 1855-tællingens tal ikke er »urimeligt lave«, anfører Rawerts tælling fra 1847 (s. 65), kan det indvendes, at i hvert fald visse af Rawerts tal netop synes at være urimeligt lave (se bl. a. de af forf. s. 30 f. anførte eksempler). Men selv om man ikke finder en sammenligning af tallene 1855 og 1872 betænkelig, har man lov at betvivle, at en stigning på gennemsnitlig en halv snes virksomheder og nogle hundrede arbejdere årlig gennem 18 år i den hastigt voksende hovedstad med rette kan betegnes som »en industriel udvikling af aldeles overvældende karakter«.

¹ Det skyldes vist undervurdering af konjunkturernes betydning for beskæftigelsen 1872 og 1882 (jfr. Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark (1930), 31), når forf. s. 69 påstår, at det egentlige København 1872 var ved at være industrielt mættet. Einar Cohn viste ved hjælp af tællingen 1897, at dette er urigtigt.

I de følgende kapitler, der udgør størsteparten af bogen, behandler forf. træk af den tekniske udvikling, især anvendelsen af mekanisk drivkraft, visse beskæftigelsesmæssigt vigtige industrigrenes historie, kapitaldannelsen i Danmark, industriens kreditforhold og de industrielle aktieselskaber. Han søger stadig at fremhæve, hvad der kan tale for en stærk industrialisering i 1850erne og 1860erne. Selv om han bevidst undlader at gøre rede for en række vigtige faktoreres betydning for industrialiseringen (s. 179), giver disse kapitler en nyttig oversigt. De indeholder også gode iagttagelser og interessante enkeltheder, bl. a. vedr. koncentrationsbestrebelsene og industriens lokalisering, men er som helhed lidet dybtgående. Benyttelsen af det trykte materiale lader en del tilbage at ønske, og af utrykte kilder har forf. foruden tællingerne og Axel Nielsens samlinger i Det kgl. Bibliotek kun (sporadisk) brugt Tietgens arkiv.

Til belysning af svagheder i forf.s litteraturbenyttelse kan følgende eksempler tjene: S. 76 taler han om, at det i perioden 1855—72 voldte »de største vanskeligheder« at tilpasse »den kraftigt voksende flod af arbejdere« til det nye fabrikssystem, og tilføjer: »Arbejderreglementerne, som skyder frem i dette tidsrum, står som et monument over denne overgangstids besværligheder såvel for arbejderne som for arbejdsgiverne«. Forf.s kilde, dr. Nørregaards Arbejdsforhold, kender af nogenlunde sikkert daterede arbejdsreglementer 1855—70 to, mens syv er dateret eller kendes fra 1871—72, og dr. Nørregaards vurdering af reglementerne som en naturlig konsekvens af, at mange mennesker skulde arbejde sammen i fabrikkerne, er mere koldsindig end forf.s; det er vel også et spørgsmål, om ikke håndværkssvendene adskillige steder arbejdede under nok så strenge disciplinære forhold som fabriksarbejderne. S. 98 nævner forf. blandt medvirkende årsager til hjemmeindustriens forsvinden, at husmænd og daglejere under landbrugets fremgang blev »kraftigere udnyttet end tidligere«, og anfører N. C. Rom som hjemmelsmand for, at »husmænds og daglejerers kræfter ikke slog til til yderligere sysselsettelse efter endt dagværk«. Rom, der naturligvis kendte landbrugsarbejdets sæsonpræg, og som vilde have husmænd og daglejere til at drive husflid, kan jo ikke godt have ment noget sådant. Man læser da også på det sted, forf. henviser til, at det moderne landbrugs større arbejdskrav ingenlunde »retfærdiggør . . . den ladhed og det driveri, som næsten alle beretninger fra hele landet samstemmer i at tillægge karlene og i det hele mandkønnet, når vinteraftnerne kommer.«¹ Endelig kan i denne forbindelse

¹ N. C. Rom: Den danske Husflid (1871), 24.

nævnes forf.s omtale af handskefabrikationen, der o. 1870 var en af vore få eksportindustrier (s. 99 ff.). Forf. mener, at baggrunden for denne industris opsving »må antages ganske overvejende at have været den lave kvindelige arbejds løn« (s. 241), der atter hang sammen med den store tilvandring af kvinder til København. »For ingen anden industrigren kan vi så sikkert konstatere forbindelsen mellem de sociale forhold og det industrielle opsving« (s. 102). Derimod afviser han den mulighed, at den danske handskeindustri var den udenlandske teknisk overlegen: den eneste maskine, der anvendtes, var, hævder han, handskesymmaskinen. Imidlertid var det jo ikke alene i Danmark, at kvindelønnen i dette og beslægtede fag, der ofte blev drevet som bibeskæftigelse af gifte koner, lå elendigt lavt¹. Et sikkert skøn over lønhøjdens betydning for konkurrencedygtigheden kan derfor kun bygge på en sammenlignende undersøgelse af arbejds lønnens andel i salgsprisen pr. par handsker i danske og konkurrerende virksomheder, en undersøgelse som i hvert fald her hjemme næppe kan foretages og som forf. ikke har foretaget. Den samtidige, af forf. ukendte litteratur om den danske handskeindustri anfører andre grunde til de danske handskers success i England, som var hovedmarkedet, nemlig foruden dygtig købmandsmæssig indsats og relativ prisbillighed (der tilskrives ringe avance og billige skind) det udmærkede råmateriale, som især de jyske hedefår leverede; først og fremmest skal englænderne dog have værdsat de danske handskers ensartede kvalitet, der synes at hænge sammen med, at næsten alle københavnske fabrikanter fik tilskåret deres skind på N. F. Larsens franske tilskæremaskine og farvet dem i hans skindfarveri. Sikkert er det, at danske handsker fik høje udmærkelser på de internationale udstillinger². Indenfor sin klasse var vor handskeindustri altså en kvalitetsindustri, en mulighed, som handskemageriets glørværdige traditioner her i landet burde have fået forf. til at tænke på. Selv om adskillige herhenhørende problemer kræver en nøjere undersøgelse bl. a. i engelske kilder, kan det uden videre siges, at forf.s fremstilling på dette punkt er skæv.

De nævnte eksempler er fremdraget, fordi de peger i samme retning. Ved mangelfuld litteraturbenyttelse kommer forf. til at give de sociale modsætninger og udnyttelsen af arbejderne en mere fremtrædende plads i billedet af den industrielle udvikling,

¹ Jfr. J. Clapham: *An Economic History of Modern Britain. Free Trade and Steel* (1952), 464 ff.

² Se bl. a. *Dagens Nyheder* 9/6 1869; *Industriforeningens månedsskrift* 1870; *Conrad Holm: Pelzner og Handskemagerens Lavsartikler* (1884); *Johs. Schröder: N. F. Larsen* (1885), især 19 ff.

end kilderne berettiger til. N. F. Larsens indsats kan desuden give anledning til at minde om et forhold, som man let kan glemme, når man læser forf.s fremstilling: at dansk industris fremgang i denne periode også skyldes dygtige industri- og arbejdsledere, mænd som J. C. Jacobsen, O. J. og P. J. Winstrup, J. G. A. Eickhoff, Baumgarten, Burmeister og Wain, foruden en lang række mindre kendte folk.

Endnu mere beklageligt er det, at forf. ikke har benyttet sin fortegnelse over industrivirksomheder som udgangspunkt for arkivundersøgelser, og at han flere steder udtrykker sig mere kategorisk, end hans sparsomme kildestudier berettiger ham til. Adskillige små mangler og unøjagtigheder i fremstillingen kunde være undgået ved et kortvarigt arkivbesøg, men også på mere afgørende punkter kunde benyttelse af utrykt materiale have forøget forf.s og vor viden. Forf. taler med rette om dampmaskinen som noget, der «frem for alt» satte sit præg på den industrielle udvikling og medførte overgang til fabriksdrift, men beklager, at der ikke findes nogen pålidelig kilde til belysning af udviklingen i denne henseende i 1850erne og 1860erne. Ganske særlig beklager han, at der for Københavns vedkommende kun er to holdepunkter, tællingerne 1855 og 1882 (s. 85 ff.). Når københavnske bygninger i 50erne og 60erne blev vurderet til brandforsikring, blev imidlertid efter stikprøver at dømme installerede dampmaskiners HK regelmæssigt opnoteret, ligesom andre maskinanlæg kort blev beskrevet. For landdistrikterne synes vurderingsforretningerne at være mindre givende, men det er jo især de københavnske dampmaskiner, der savnes oplysninger om. Forf. har åbenbart her forbigået et værdifuldt materiale, der formentlig kan bruges til statistik. Forsikringsarkiverne tillader for hele landet at datere nybygninger og udvidelser og bestemme disses assuranceværdi. Det er vel uden sammenligning den bedste kilde vi har til belysning af det vigtige industrihistoriske spørgsmål, når og i hvilket omfang de faste fabriksanlæg blev udvidet eller nedlagt¹.

Også forf.s behandling af industriens finansiering vilde have vundet ved brug af utrykte kilder. Det er ikke ukendt, at Danmark takket være landbrugseksporten ved 1870ernes begyndelse var blevet en kreditorstat, og at det lave danske renteniveau begunstigede industrialiseringen², men det er fortjenstfuldt, at

¹ Den samme lidet påagtede kildegruppe har naturligvis værdi for andre grene af den økonomiske historie og kan f. e. bruges til at belyse det omfattende byggeri i landbruget i 50erne og 60erne.

² Dän. Wirtschaftsgeschichte (1933), 519; Industriens Hist. i Danmark III, 1 (1944), 205.

forf. går nærmere ind på disse forhold og f. e. søger at gøre rede for ændringerne i handels- og betalingsbalance. Når det gælder det spørgsmål, som i første række må interessere læseren: hvor store beløb gik til industriens finansiering især før 1870, og hvordan blev de formidlet, bliver vi imidlertid ikke klogere gennem forf.s fremstilling. Han taler (s. 204 ff.) ganske vist om den »gennemgribende indflydelse« også på industrien, som sparekasser, privatbanker og kreditforeninger fik efter 1850erne, men i næste øjeblik tilstår han, at »materialet svigter« til en mere konkret påvisning af, hvilke konsekvenser kreditmarkedets udbygning fik for industrien. I stedet henviser han til »samtidens almindelige vurderinger« (hvoraf dog kun anføres en allerede af Axel Nielsen¹ benyttet udtalelse fra 1858, som ikke har synderlig beviskraft i denne forbindelse), og til to regnskabsuddrag: 1862 for et garveri med overvejende private lån, 1878 for De danske Sukkerfabrikker, der hovedsagelig arbejdede med bank- og sparekasselån. Dette sammenligningsmateriale er dog for beskedent, til at det som forf. mener kan »sandsynliggøre« eller endog »synes ... at dokumentere« noget om en almindelig bevægelse. I øvrigt er den omstændighed, at lånene i garveriet var »ganske overvejende privat formidlet«, ikke just egnet til at illustrere »anstaltkreditens voksende betydning for industrien allerede i slutningen af 50erne«, endsige dens »gennemgribende indflydelse« i 1860erne.

Departementschef Cohn imødegik især på grundlag af bankers og sparekassers udlånsstatistik den opfattelse, at der via kreditanstalterne skulde være tilgået industrien større beløb før 1870. Sikre tal for industrikreditens størrelse og sammensætning vil man kun kunne hente fra industrivirksomhedernes egne bøger², af hvilke for tiden kun få er afgivet til de offentlige arkiver. Af skifterne vil man dog — som Axel Nielsen for en ældre tid har gjort det — kunne se noget om, hvilke former for kreditgivning der faktisk forekom. Ikke mindst fallitboerne i Sø- og Handelsretten efter konkursloven af 1872 har interesse³; blandt dem findes fra 70erne Albertis foretagenders og Sukkerfabrikken Lollands store boer. Og for enkelte låneformers vedkommende

¹ Industriens Hist. i Danmark III, 1, 205.

² I Sverige har prof. Gårdlund kunnet benytte 33 udvalgte industriarkiver til sin undersøgelse Svensk Industrifinansiering 1830—1913 (1947), sml. H. T. 11. r. III, 502 ff. Man kunde ønske, at private foretagender her hjemme vilde være lige så liberale mod historikerne.

³ I skiftepapirerne findes navnene på ejerne af (partial) obligationer i vedkommende foretagende og forskellige andre oplysninger om, hvem der har finansieret industrien.

tillader det nu tilgængelige materiale en statistisk behandling. Når forf. mener, at sparekasserne især ydede industrien lån mod pant i fast ejendom (s. 199), havde det været nærliggende og med hans kartotek som udgangspunkt ingenlunde uoverkommeligt at gennemgå nogle panteregistre og (evt. for begrænsede geografiske områder eller enkelte industrigrene) kontrollere, i hvilken udstrækning sparekasserne faktisk gav prioritetslån til industrien. Gennem panteregistrene kunde man også få oplysning om f. e. partialobligationslånene, en låneform, der jo blev meget anvendt af aktieselskaberne i 1870erne, og som forf. kun flygtigt berører (s. 223 f.), og om skadesløsbreve som dækning for kassekredit eller kontokurant. I København findes i øvrigt særlige løsøre-panteregistre, som er lette at bruge og indeholder interessant stof, bl. a. eksempler på, at jernindustrien gennem forskud fra kunderne skaffede sig driftsmidler til fabrikation af de store enheder, trafiknettets udbygning krævede (jfr. s. 171)¹.

Det er altså ikke lykkedes forf. at rokke den gamle opfattelse, at 1870erne takket være de mange aktieselskaber dannede epoke i industrifinansieringen. Han kaster heller ikke nyt lys over perioden før 1870 ved sin behandling af bankernes, særlig privatbankens og Tietgens stiftervirksomhed — jeg foretrækker dette ord for det af forf. uden dadlende betydning anvendte »gründer«, som i manges øren har en odios biklang. Det pågældende kapitel giver interessante synspunkter, men det er — måske på grund af mangler i det tilgængelige kildemateriale — meget få præcise kendsgerninger, forf. kan meddele om bankernes medvirkning ved dannelsen af industriselskaber; at en bank ligger med en aktiepost, giver et selskab kredit eller overtager det som ufyldstgjort pant-haver, behøver jo ikke at betyde, at den har været ligefrem deltager i selskabets stiftelse, endsige at den har taget initiativet dertil (en sådan initiativtagen betegnes s. 244 som »gründerbankernes« hovedopgave), og bankberetningernes ord om, at banken har »medvirket« ved stiftelsen af et aktieselskab, kan dække over meget forskelligt, herunder vel almindelig emissionsvirksomhed. Det er derfor uklart, i hvilken udstrækning forf.s meget kategoriske brug af ordet »gründervirksomhed« om bankernes forhold til industrien er berettiget. Det er betegnende (og forvirrende), at han om den samme række foretagender i flæng bruger udtryk som »de af Tietgen og Privatbanken . . . stiftede selskaber« og »selskaber stiftet under Tietgens og Privatbankens

¹ F. e. flere kontrakter om skibsbygning mellem staten og Baumgarten og Burmeister i 1860erne, kontrakt mellem Sjællandske Jernbaneselskab og Smith og Mygind 1874 om bygning af en trappeviadukt.

medvirkning» (s. 227 f.)¹. Hans konklusion, at »det industrielle gennembrud efter 1850erne og i særdeleshed opsvinget i 1870erne . . . tillige som baggrund har bankernes overgang til gründervirksomhed» (s. 232), er i hvert fald misvisende. De eksempler på bankers medvirkning ved industrigrundlæggelse, han meddeler, stammer alle fra tiden efter 1870.

Derimod giver forf. i denne forbindelse visse bidrag til Tietgens karakteristik. Skønt han ikke dokumenterer det ved gennemgang af alle relevante vedtægter, har han troligt nok ret i, at Tietgen var den første, der (1866) fik givet aktionærerne i et dansk selskab stemmeret i ligefremt forhold til deres aktietal (s. 217 f.), en bestemmelse, der måtte gøre aktieselskaberne mere tiltrækkende for den store kapital (s. 233). Det er en værdifuld iagttagelse. Han fremdrager også interessante enkeltheder fra Tietgens kopibøger og skitserer bl. a. på grundlag af dem et portræt af Tietgen, som har flere træk af hensynsløshed end de sædvanlige fremstillinger. Vistnok med rette understreger han Tietgens forkærlighed for monopolagtige sammenslutninger, som han i det hele, måske noget stærkere end berettiget, fremhæver monopolistiske tendenser indenfor industrien. Forf.s omtale af Tietgen kan give anledning til at beklage, at M. Vibæks fortjenstfulde arbejder endnu ikke er fortsat med en videnskabeligt forsvarlig skildring af Tietgens virksomhed efter 1857. Først i en sådan kan de af forf. meddelte træk få det rette historiske perspektiv og afvejes mod Tietgens store positive indsats i dansk økonomisk liv.

Den sidste af forf.s undladelsessynder, som her skal nævnes, vedrører hans liste over de i 1870erne stiftede industriaktieselskaber. Listen bygger udelukkende på trykte kilder, som ikke er af første rang, og forf. har undladt at kontrollere dem ved hjælp af de autentiske fortegnelser over aktieselskaber, som førtes i henhold til lov 1862 om benyttelse af firmaer. Det havde været let i det mindste at efterse protokollen over »anonyme selskaber» for København (i Stadsarkivet), der i denne forbindelse er særlig vigtig, dels på grund af den københavnske industris omfang, dels fordi flere udenbys foretagender juridisk hørte hjemme i hovedstaden. Protokollen og dens bilag, blandt hvilke man normalt finder selskabsvedtægterne, viser at forf.s oplysninger på flere væsentlige punkter kan korrigeres eller suppleres. Det gælder antallet af selskaber, aktiekapitalens størrelse, spørgsmålet om

¹ Axel Nielsen mener (Bankpolitik I (1923), 322) at Privatbanken som sådan ikke deltog i aktietegningen, men bygger måske her blot på Schovelin (Privatbanken (1907), 77 f.).

det er ældre virksomheder, der overgår til aktieselskaber m. m.¹ Det er heller ikke uden interesse, at protokollen altid anfører bestyrelsen og ændringer i dennes sammensætning, en enkelt gang tillige aktionærernes navne.

En række af forf.s argumenter for, at industrialiseringen for 1870 var ekseptionelt stærk, har vist sig utilstrækkeligt underbyggede: Københavns kommune var ikke 1872 ved at være »industrielt mættet«. Det er ikke lykkedes forf. at påvise særlige sociale spændinger som følge af fabriksindustriens fremtrængen i 1850erne og 1860erne, og 70ernes faglige arbejderbevægelse blev da også domineret af håndværkere². Han har ligeså lidt kunnet dokumentere, at industrien fik nogen betydelig del i anstaltkreditte før aktieselskabernes glansperiode i 70erne, eller at bankerne inden da medvirkede ved industrigrundlæggelsen. Det kan tilføjes, at han heller ikke har kunnet påvise nogen særlig høj grad af mekanisering i dansk industri 1872. Han finder ganske vist (s. 95), at det gennemsnitlige antal HK pr. dampdreven fabriksvirksomhed i dette år ikke var meget større i Frankrig end i Danmark, men han glemmer at anføre den oplysning fra sin kilde³, at den franske industris totale antal dampHK samtidig var 338,000, mens det tilsvarende danske tal, brønderier medregnet, vel allerhøjest var 7—8000 (jfr. s. 87). Frankrig, der iflg. forf. kun var »lidet industrialiseret«, og hvis befolkning var en snes gange større end Danmarks, havde formodentlig 1872 mindst 40—50 gange så mange industrielle dampHK.

En vurdering af forf.s påstand om den stærke industrialisering i 1850erne og 1860erne må derfor hovedsagelig støtte sig på hans

¹ Et par eksempler kan anføres: Til protokollen anmeldtes også ældre selskaber, deriblandt det af forf. ukendte Akts. Saltraffinaderiet Lyneborg, vistnok stiftet i begyndelsen af 1850erne. Bryggeriet Aldersro er stiftet 1860, ikke 1858 (s. 210). I forf.s liste fra 1870erne mangler The Scandinavian Preserved Butter Co. (anm. 1873) med 500.000 kr. aktiekapital, kendt fra landbrugseksportens historie (sml. Vagn Dybdahl i Jyske Samlinger 1946); det overtog og drev Busck jun.s dåsesmørfabrik, og i bestyrelsen sad Hans Broge og Hendrik Pontoppidan. Bornholms Kul- og Teglværker havde tysk bestyrelsesflertal og generalforsamlingen kunde holdes i Lübeck eller København; firmaet må altså føjes til forf.s liste s. 186 over tysk finansierede selskaber. De to aktieselskaber Lyngby Glasværk (kapital 200.000 kr.) og Bryggeriet i Rahbeks allé (opr. kapital 580.000, senere 1 mill. kr.) overtog begge bestående virksomheder.

² Henry Bruun: Den faglige Arbejderbevægelse I (1938), 280 ff.

³ J. Clapham: The Economic Development of France and Germany (1923), 259.

tal for virksomheder og arbejdere og hans data vedr. fabriksgrundlæggelser. Det kan imidlertid til en vis grad være en skønsag, om tal er store eller små, en bevægelse stærk eller svag, og når forf. kan kalde bygningen af to cementfabrikker¹ med tilsammen 49 arbejdere »et egentligt gennembrud for cementindustrien« (s. 158), er det måske forståeligt, at ikke alle kan se et industrielt gennembrud, hvor han finder det. Mere frugtbart end at diskutere forf.s iøvrigt noget vaklende sprogbrug på dette punkt vil det formentlig være at efterse, i hvilken grad hans statistiske undersøgelser har ændret grundlaget for vurderingen af industriens standpunkt i begyndelsen af 70erne og af de foregående års industrielle udvikling.

Det statistiske grundlag for bedømmelsen af den samlede danske industris størrelse ved 70ernes begyndelse har hidtil foruden folketællingerne været den 1873 trykte industritælling for 1871—72, der omfattede omtrent 30,000 arbejdere og 1400 virksomheder, heraf dog kun 851 med 5 arbejdere og derover. William Scharling dømte på basis af denne tælling, hvis ufuldstændighed han var klar over, at de danske fabrikker i det hele var små og kun få i antal. Noget lignende havde C. Nyrop, vel datidens bedste kender af industriens forhold som helhed, sagt i midten af 70erne; senere har bl. a. Henry Bruun (der af industritællingens godt 14,000 københavnske arbejdere udskiller ca. 9600 egentlige fabriksarbejdere) fældet samme dom, og P. Munchs mening om industritællingens tal synes ikke at være meget forskellig fra Bruuns².

Forf. finder, uvist hvorfor, at en generel sammenligning mellem industritællingen og hans egen statistik for 1872 vil »føre for vidt«, og nøjes med at sammenligne de vigtigste erhverv (s. 55 f.). Når man i industritællingen fradrager virksomheder med under 5 arbejdere efter at have tillagt dem 4 arbejdere hver (altså mere end det sandsynlige arbejdstal), ser man af forf.s sammenstilling af særlig vigtige københavnske virksomheder, at han til den gamle industritællings 105 virksomheder med 6837 arbejdere og et gennemsnitligt arbejdstal pr. virksomhed på 65 har kunnet lægge 32 virksomheder og 964 arbejdere (gnsn. 30). Behandler man de samlede tal for hvert af de tre områder, København,

¹ Portlandcement er ikke »en blanding mellem kulsur kalk og ler« (s. 158). Brændingen, som forf. ikke nævner, ændrer blandingens kemiske sammensætning.

² Danmarks Statistik II (1887), 495; C. Nyrop: Meddelelser fra Industriens Omraade (1876), 55; Henry Bruun: Den faglige Arbejderbevægelse (1938), 119, 283; Schultz Danmarkshistorie V (1942), 573.

købstæder med handelspladser og landdistrikter på samme måde, og fradrager man i industritællingen de erhverv, som forf. udelader i sin egen statistik (brændevinsbrænderier, møbelfabrikker og møllebyggerier, jfr. s. 53), bliver resultatet, at forf. i *København* til industritællingens 291 virksomheder og 13,009 arbejdere (gnsn. 45) har kunnet føje i alt 126 virksomheder og 2679 arbejdere (gnsn. 21). Størsteparten af de af forf. fremdragne københavnske industrivirksomheder er åbenbart små¹. I *købstæder og handelspladser* kender industritællingen 349 virksomheder med 9485 arbejdere (gnsn. 27), hvortil forf. kan føje 252 virksomheder og 2626 arbejdere (gnsn. 10). Herved må bemærkes, at industritællingen i dette område fandt sted i sommeren 1871, og at der mellem de to tællinger kan være grundlagt en del virksomheder (jfr. s. 51). For *landdistrikterne* er forskellen mest påfaldende. Industritællingen har 165 virksomheder med 5118 arbejdere (gnsn. 31), forf. derudover 344 virksomheder og 4353 arbejdere (gnsn. 13). En del af forskellen skyldes dog forskelligt tællingsgrundlag, idet industritællingen af teglværker kun medtager virksomheder med over 10 arbejdere (jfr. s. 59).

Læseren kan herefter selv skønne over, hvorvidt forf. med sin ny statistik, der viser ialt godt 1500 virksomheder med tilsammen godt 37000 arbejdere, væsentlig har forrykket grundlaget for vor bedømmelse af Danmarks »industrialiseringsgrad« ved 70ernes begyndelse. Jeg mener det ikke: industritællingen viser en industri af beskedent omfang; forf.s tal er større, men e. m. m. stadig beskedne. Han har ganske vist næsten fordoblet antallet af industritællingens virksomheder med 5 arbejdere og derover, men han har kun forøget dens arbejdsantal med godt en trediedel; det er overvejende småvirksomheder, han har fremdraget, og adskillige af dem tilhører nok det usikre grænseområde mellem industri og håndværk. Dertil kommer, at en del af industritællingens 5—600 virksomheder med mindre end 5 arbejdere kan have passeret denne grænse under konjunkturstigningen mellem de to tællinger, et spørgsmål der kun kan klares ved hjælp af tællingernes urmateriale. Bemærkelsesværdig er den ringe forskel på industritællingens og forf.s arbejdsantal for København, hvor iflg. bogen den »voldsomme industrialiseringsproces« først og fremmest havde udspillet sig. Det område, hvor forf.s statistik snarest kan siges at røkke ved gamle forestillinger, er — i overensstemmelse med hans bedømmelse af industritællingen, se

¹ Hvis man kunde udskille industritællingens virksomheder af forf.s egen statistik, vilde de resterende virksomheders arbejdsantal formodentlig vise sig at være mindre end her angivet (jfr. s. 44 ff.).

s. 48 f., 60 — landdistrikterne, hvis industri han jo selv tillægger ringest betydning. Ved vurderingen af arbejdstallene i 1872 må det vel endda have in mente, at mekaniseringen og dermed produktionen pr. arbejder dengang var meget ringere end nu, og at der for en stor del var tale om stærkt forarbejdede produkter.

Hvad udviklingens forløb indtil 1872 angår, tager forf. på et ikke uvæsentligt punkt afstand fra en ældre opfattelse, idet han kategorisk afviser Fr. Krebs' påstand om, at gennemsnitsstørrelsen af håndværks- og industribedrifter taget under eet sank 1855—70 (s. 22, 237). Forf. har ret i, at Krebs' beregningsgrundlag er forkert, men om hans opfattelse af udviklingstendensen også er det, kan ikke afgøres uden en undersøgelse af håndværkets forhold, som forf. ikke har foretaget. Departementschef Cohn argumenterede i sin opposition ud fra egne beregninger for, at der blev væsentlig flere små håndværksbedrifter i den nævnte periode, og at dette trods industriens vækst holdt den gennemsnitlige bedriftsstørrelse nede for hele gruppen industri og håndværk — noget der naturligvis er vigtigt for bedømmelsen af industriens relative betydning. Ligesom Henry Bruun¹ understreger Einar Cohn, at der endnu i 70erne var flere håndværkere end industriarbejdere i København.

Forf. har imidlertid lagt større vægt på at placere »det industrielle gennembrud« i Danmark kronologisk. Han nævner i sin konklusion (s. 236 f.) som »den almindeligt udbredte« opfattelse, at det industrielle gennembrud skulde have fundet sted i årene efter 1870. Denne opfattelse må, siger forf., efter hans undersøgelser modificeres. »Der var allerede fra 1850erne tale om et sådant opsving for den danske industri, at man er berettiget til at tale om et begyndende gennembrud allerede da. Her begynder en industrialiseringsbølge, som i løbet af 1860erne og 1870ernes første halvdel bliver af stadig større styrke . . .« Udviklingsforløbet var, tilføjer han, »i flere henseender betydelig mere kompliceret og nuanceret, end man hidtil har antaget«, bl. a. fordi industrialiseringen overvejende var lokaliseret til København og enkelte større købstæder.

Hvis man efterser nogle essentielle ældre arbejder, som indeholder en begrundet opfattelse af industrialiseringens faser — og det er jo alene den slags arbejder, der har interesse som sammenligningsgrundlag — vil man finde, at forf.s konklusion ikke er helt så ny, som han giver indtryk af; man bør naturligvis ikke her fæste sig ved anvendelsen af det upræcise ord »gennembrud«, men ved det samlede billede af udviklingens forløb. William

¹ Den faglige Arbejderbevægelse I (1938), 284.

Scharling siger i sin udførlige skildring af industriens historie¹, at dansk industri o. 1850 var nået så vidt, »at den kunde følge med i den europæiske industris almindelige udvikling«, og blandt faktorer, der fremmede industrialiseringen, nævner han den lettere adgang til kredit gennem banker og sparekasser, rigelig arbejdskraft som følge af stor indvandring til byerne, toldloven efter hertugdømmernes tab m. m. Da industritællingen henfører de 1871—72 bestående bedrifter til fire perioder² efter deres grundlæggelsesår og udviser, at 374 af de 1400 bedrifter var grundlagt efter 1864 og 231 ældre virksomheder (med 28 0/0 af samtlige arbejdere) væsentligt udvidet i samme periode, slutter han, at »vort fabriksvæsen i årene 1864—72 fik et betydeligt opsving«. Han fremhæver, at København havde de største fabrikker og henved halvdelen af arbejderne. Hovedtræk af denne fremstilling vil man genfinde i en moderne håndbog som Schultz Danmarks-historie³, navnlig i kapitlet »Det industrielle gennembrud 1864—1876«. Særlig uheldigt er det, at den eneste historiker, forf. nævner som tilhænger af den opfattelse, at gennembruddet fandt sted *efter* 1870, Georg Nørregaard, på det af forf. omtalte sted siger, at det er »rimeligt at regne årene omkring 1870 for gennembrudets tid«. Senere nævner dr. Nørregaard, at især aktieselskabsstiftelsen »taler for at kalde industriens opsving i København i 1870erne for et gennembrud«, men tilføjer, at man ikke må »forveksle dette med den moderne danske industris tilblivelse, som snarest tilhører den foregående menneskealder«, hvilket han motiverer i en oversigt over de enkelte industrigrenes udvikling⁴. Om man siger, at f. e. den danske cementindustri »blev til« eller »brød igennem« med anlægget af de ovennævnte to fabrikker, kan vel så nogenlunde komme ud på eet.

En samlet oversigt over de enkelte bedrifters grundlæggelsesår i lighed med den trykte industritællings bringer dr. Willerslevs bog desværre ikke, og den vilde vel i alle tilfælde blive meget ufuldstændig. Da vi heller ikke kan bestemme industriarbejder-tallet på noget tidspunkt mellem 1855 og (1871—)1872, er det ikke muligt på grundlag af forf.s fremstilling at tegne en kurve

¹ Danmarks Statistik II (1887), se navnlig 472 ff., 495 f., 501.

² Nemlig før 1847 (441 bedrifter), 1847—57 (385), 1858—63 (200), og 1864—72. Desværre ses det ikke, hvor mange af nyanlæggene og udvidelserne i den sidste periode der falder før 1870.

³ IV, 791; V, 568 ff.

⁴ Georg Nørregaard: Arbejdsforhold (1943), 114 ff.

over bedrifts- og arbejdertallets bevægelse mellem de to år. Med udgangspunkt i de af forf. meddelte oplysninger kan man dog danne sig visse om end usikre forestillinger om forløbet, og flere holdepunkter vil måske kunne fås f. e. fra forsikringsarkiverne. Da forf. i sin konklusion trækker et skarpt skel ved 1870, mens basis for hans ny statistik er december 1872, er det åbenbart vigtigt at søge at skaffe sig et indtryk af, hvad de første år af 70erne betød for industrien. Forf. synes ikke at have gjort sig dette helt klart. Han ved naturligvis, at opgangen i 1870erne var begyndt inden december 1872 og opregner f. e. 16 industriaktieselskaber, der blev stiftet 1872, men s. 99 anfører han merkeporttallene for handsker 1868—69 (godt 10,000 kr) og 1876 (godt 30,000 kr) uden at tilføje, at merudførslen allerede i finansåret 1871/72 havde overskredet 27,000 kr . Også f. e. importen af bomuldsgarn (vegetabiliske garner), der omtales s. 151, viser en relativt betydelig stigning i 70ernes tre første år. Man må vistnok regne med, at 70ernes opgangsperiode, der synes at følge efter en forbigående nedgang i hvert fald i visse industrigrene allersidst i 60erne, begynder før den fransk-tyske krig. Allerede i første halvdel af 1870 siges der at være sket mange udvidelser af industrivirksomheder, og selve krigen medførte foruden mulig kortvarig stagnation i visse erhverv også ekstra indtægter¹. En relativ stor del af arbejderne og adskillige bedrifter i forf.s nye statistik er da vel kommet til i de sidste tre år før december 1872 og kan altså ikke tages til indtægt for industrialiseringen i 1850erne og 1860erne. Sammenholder man dette med, hvad forf. s. 156 ff. og andetsteds anfører om nyanlæg og industriel fremgang i sidste halvdel af 1860erne, får man et indtryk af den samlede udvikling, som nogenlunde svarer til de nævnte ældre fremstillinger.

Denne traditionelle opfattelse synes ikke uforenelig med de højst interessante oplysninger om nationalindkomsten 1855—75, som departementschef Cohn meddeler i sin anmeldelse. Hans tal viser e. m. m. en relativt stærk vækst i landbrugets indtægter i sidste halvdel af 60erne, mens indtægtskurven for gruppen »andre erhverv« først stiger stejlt fra og med 1870². Men selv en procentvis betydelig forøgelse af den beskedne industris omfang og indtægt kan næppe have påvirket nationalindkomsten væsentligt,

¹ Jens Warming: Gode og dårlige tider (1903), 15.

² Departementschef Cohn skønner derimod, at landbrugets nationalindkomst 1855—70 kun viser »en beskedne stigning«, navnlig når henses til, at landbrugsbefolkningen samtidig øgedes med 12%. Landbrugets årlige gennemsnitsindtægt var i femåret 1855—59: 183. 1860—64: 166, 1865—69: 243 og 1870—74: 292 mill. kr.

Og netop fordi industriens omfang var så ringe, kan selv en lille forøgelse af landbrugets købekraft have betydet forholdsvis meget for den.

Hvis man lægger vægt på ordet »gennembrud«s betydning af en stærk og pludselig bevægelse, må vel stadig årene omkring 1870 og især 70ernes første halvdel, da en lang række betydelige industrivirksomheder udvides eller grundlægges, og da nye storbanker og den almindelige anvendelse af aktieselskabsformen pludseligt og stærkt forøger mulighederne for industriens finansiering, stå som en gennembrudstid¹. For at undgå ufrugtbare terminologiske stridigheder kunde man dog måske fremtidig tale om en lang gennembrudsperiode for dansk industri, ligesom f. e. Torsten Gårdlund anvender udtrykket »genombrottsskedet 1830—1913« om den svenske industrialisering.

Selv om dr. Willerslev bruger stærkere ord om industriens vækst i 50erne og 60erne end tidligere forfattere, har han e. m. m. ikke væsentligt kunnet ændre vor opfattelse af industrialiseringens forløb i Danmark. Dette forhold og bogens øvrige svagheder bør dog ikke tilsløre dens fortrin. Trods en ofte angribelig anvendelse af litteraturen og en mangelfuld udnyttelse af arkivmaterialet, trods visse uklarheder og utilstrækkeligt underbyggede påstande, indeholder de egentlig historiske afsnit af bogen både værdifulde enkeltheder og nyttige oversigter, der kan supplere Axel Nielsens som helhed mere dybtgående, men uoverskuelige fremstilling. Man får et indtryk af den danske industrialiserings særlige karakter; hos os dominerer ingen enkelt industri processen i samme grad som f. e. i England eller Sverige, og produktion for eksport spiller kun en ringe rolle. Især må dog forf.s bearbejdelse af de gamle industritællinger påskønnes. Han har gennem den skaffet os kendskab til eksistensen af adskillige hundrede hidtil upåagtede mindre industrivirksomheder og i det hele givet os præcisere forestillinger om industriens omfang og lokalisering i Danmark i 70ernes begyndelse.

Pool Bagge.

¹ Af godt 600 i begyndelsen af 1880erne eksisterende industrivirksomheder, som opgav anlæggelsesår til Bayers Dansk Provinsindustri, var 40 % anlagt i og efter 1870 (Danmarks Statistik II (1887), 501).